



# Οι επιδημίες σε ιστορική προοπτική



γράφει ο ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ\*

Αξιοποιώντας τις συνθήκες που προκαλεί ο COVID-19, το κράτος άνοιξε έναν νέο γύρο απαλλοτριωτικής συσσώρευσης, συνδράμοντας τη μαζική αναδιανομή πόρων κι εξουσίας προς όφελος των ολιγαρχών και άλλων καπιταλιστών. Η τρέχουσα συνδημία και τα μεθεόρτιά της αναδεικνύουν τις πολλαπλές διασυνδέσεις μεταξύ επιδημιών, καπιταλισμού, καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού, πατριαρχίας και φτώχειας. Η κριτική ιστορία και ανθρωπολογία των επιδημιών, μαζί μ' επιστημονικούς κλάδους όπως είναι η επιδημιολογία και η παλαιοπαθολογία, παρέχουν αναλυτικές έννοιες και θεωρήσεις χρήσιμες για την παραγωγή πολιτικής, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν εκείνες που επεξεργάστηκαν ριζοσπάστες θεωρητικοί όπως οι Τζέημς Σκοτ, Μίρκο Γκίρμεκ, Μέρριλ Σίνγκερ, Σέλντον Ουότς, Τζο Χαϊνζ, αλλά και φιλελεύθεροι όπως οι Ουίλλιαμ Μακνήλ και Ρίτσαρντ Ήβανς. Απαραίτητη είναι, τέλος, και η έμφυλη προσέγγιση των ζητημάτων που θέτει η συνδημία.

«Το μέλλον των επιδημιών διαγράφεται πολύ ανιαρό», δήλωνε το 1972 στο κλασικό του σύγγραμμα ένας περίφημος και πολυπράγμων νομπελίστας ιολόγος και ανοσολόγος.<sup>1</sup> Παρόμοια, τις επόμενες δεκαετίες η ιδέα πως οι επιδημίες ανήκαν στο παρελθόν κυριαχούσε,

παρ' όλες τις διαμαρτυρίες των επιδημιολόγων,<sup>2</sup> καθώς διαπότιζαν τον λεγόμενο κοινό νοητή φιλελεύθερη πίστη στην πρόοδο, η μεταπολεμική τεχνοκρατική

1. Burnet, MacFarlane, White, D.O., *Natural history of infectious disease*, Cambridge University Press, Cambridge<sup>4</sup> 1972, σ.263.

2. Fauci, Anthony S., "Infectious Diseases: Considerations for the 21st Century", *Clinical Infectious Diseases* 32.5 [2001], σ.675.

αλαζονεία και τα μυοχαλαρωτικά ιδεολογήματα του κρατικοχρηματιστικού πλέγματος και των επιστημονικών του παρατρεχάμενων. Λίγοι εκτός Αριστεράς υποψιάζονταν ότι το καπιταλιστικό σύστημα είχε ήδη διαβεί το μεσουράνημά του, και ότι η «παγκόσμια επανάσταση του 1968» (Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν) και η κατάρρευση των σταθερών νομισματικών ισοτιμιών δεν ήταν περαστικές φουρτούνες αλλά σηματοδοτούσαν την έλευση της τερματικής συστημικής κρίσης. Ελάχιστοι διέκριναν την επαναφορά του παγκόσμιου κέντρου βάρους στη νοτιοανατολική Ασία, μετά από δυο ευρωκεντρικούς αιώνες, και την ανάδυση ενός πολυπολικού κόσμου, ενώ η χρηματιστικοποίηση, κεντρικό χαρακτηριστικό της δικής μας εποχής, βρισκόταν στα σπάργανα και η λέξη δεν είχε φτιαχτεί καν.<sup>3</sup> Η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων παρέμενε, και ως σήμερα μένει άλλωστε, δίχως πρόσβαση στη σύγχρονη βιοϊατρική, αλλά και τούτη η λεπτομέρεια λίγους απασχολούσε.<sup>4</sup> Τέλος, σπάνιοι ήταν εκείνοι που πρόσεχαν την ένταση μεταξύ βιοϊατρικής κι επιδημιολογίας.<sup>5</sup>

3. Γι' αυτή την κρίσιμη σημασία μαρξιστική έννοια βλ. καταρχάς Lapavistas, Costas, "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation", *Historical Materialism* 17 [2009], σ.114–148.

4. Όσον αφορά την έννοια της βιοϊατρικής βλ. πρόχειρα Baer, Hans A., Singer, Merrill, Susser, Ida (επιμ.), *Medical Anthropology and the World System*, Praeger, Westport CT, London 2003, σ.11-12: «Ουσιαστικά η βιοϊατρική προσυπογράφει έναν τύπο φυσιογνωστικού αναγωγισμού που διαχωρίζει ριζικά το σώμα από το μη σώμα, [...] τονίζει τη θεραπεία σε βάρος της πρόληψης και ξοδεύει πολύ περισσότερους πόρους σε νοσοκομεία, κλινικές, ασθενοφόρα, φάρμακα και "θαυματουργές θεραπείες" παρά σε υποδομές δημόσιας υγείας, παιδεία πρόληψης, καθαρό περιβάλλον και απαλοιφή του άγχους που συνοδεύει τη σύγχρονη ζωή. Η βιοϊατρική συνιστά το κυρίαρχο εθνοϊατρικό σύστημα των ευρωπαϊκών και βορειοαμερικανικών κοινωνικών κι έχει εξαπλωθεί κατά μήκος και πλάτος της οικουμένης».

5. Αντίθετα από τη «βιοϊατρική, η οποία εστιάζει κυρίως στην αντιμετώπιση νοσημάτων που εκδηλώνουν συγκεκριμένα άτομα, η επιδημιολογία ασχολείται με τον πληθυσμό γενικά, έχοντας σκοπό την πρόληψη της εμφάνισης ασθενειών. Με άλλα λόγια, σκοπός της επιδημιολογίας είναι να εκτιμά την εξά-

Ειδικά όσον αφορούσε τις επιδημίες, δεν πείθονταν όλοι οι ειδικοί από το φιλελεύθερο ιδεολόγημα της σταθερής προόδου. Ένας ιδιαίτερα έμπειρος στην κλινική πρακτική Βρετανός γιατρός προκάλεσε σάλο όταν αμφισβήτησε την εγκυρότητα των αναλυτικών εννοιών του κλάδου του. Εστίαζε στο πώς ο καπιταλισμός πλάθει τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί υγείας από τον δέκατο έβδομο αιώνα, επιβάλλοντας μια μηχανιστική εικόνα του ανθρώπινου σώματος.<sup>6</sup> Η έννοια της επιδημίας υποβλήθηκε και αυτή σ' έλεγχο, και ως κεντρικό στοιχείο της τώρα αναδείχθηκε η δραματική διασπορά φόβου από ένα έξαφνο κύμα μαζικού θανάτου.<sup>7</sup> Ο επιφανέστερος ίσως φιλελεύθερος ιστορικός της υγείας ανέπτυξε επίσης κριτικές απόψεις στο εκτενές έργο του.<sup>8</sup> Αποτυπώνοντας την πρόσφατη και συνθήως μη δυτική έμφαση στις κοινωνικές συνιστώσες της αρώστιας ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας υπενθύμιζε στην εισαγωγική διακήρυξη της πρώτης του έκθεσης, το 1995, ότι «η πιο θανάσιμη αρώστια στον κόσμο είναι η φτώχεια [...] ο πιο αμείλικτος δολοφόνος και η μεγαλύτερη μάλιστα πάνω στη

πλωση ενός νοσήματος προκειμένου να εντοπίσει "τους παράγοντες διακινδύνευσης που θα επέτρεπαν την παρέμβαση και τελικά τον έλεγχό του"». Baer, H.A., Singer, M., Susser, I. (επιμ.), *Medical Anthropology and the World System*, στο ίδιο, σ.25.

6. McKeown, Thomas, *The Role of Medicine. Dream, Mirage, or Nemesis?*, Princeton University Press, Princeton 1979. Μια συμπληρωματική σκοπιά για τα ίδια ζητήματα μας δίνει το σπερματικό έργο της Federici, Silvia, *Caliban and the Witch. Women, Body, and Primitive Accumulation*, Autonomedia, New York 2004. Και στα ελληνικά, Σιλβία Φεντερίτσι, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μετάφραση Λία Γυιόκα, Ίρια Γραμμένου, κ.ά... Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη 2011.

7. Honigsbaum, Mark, Méthot, Pierre Olivier, "Introduction", στο συλλογικό έργο "Microbes, Networks, Knowledge—Disease Ecology and Emerging Infectious Diseases in Time of COVID-19", *History and Philosophy of the Life Sciences* 42.3 [2020] no.28, σ.1-9.

8. Βλ. καταρχάς Porter, Roy, *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*, Fontana 1999.



γη».<sup>9</sup> Η φτώχεια δεν μετρά για επιδημία, αφού προκαλεί βεβαίως μαζικό θάνατο αλλά έξαφνη δεν είναι. Θα μπορούσε εντούτοις να θεωρηθεί μάστιγα ενδημική στον καπιταλισμό. Με όρους επιδημίας μπορεί όμως ν' αναλυθεί ο πόλεμος, και πράγματι συχνά οι επιδημίες, όταν ξεσπούν, αντιμετωπίζονται σαν μορφή πολέμου.

Μέχρι τη φετινή χρονιά οι κριτικές φωνές σε τέτοια ζητήματα αγνοούνταν στο δημόσιο λόγο, αν δεν λοιδορούνταν. Ο καπιταλισμός βελτιώνει την ανθρώπινη ζωή, και χειροπιαστή απόδειξη ήταν η εξάλειψη των επιδημιών. Αν τυχόν μας εκμεταλλευόταν, το έκανε για το καλό μας. Καπαρώνοντας τα κοινά της γνώσης και της επιστήμης το κεφάλαιο παρουσίαζε τις πραγματικές βελτιώσεις της ζωής, από την υγιεινοποίηση της καθημερινότητας ως την αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, σαν να ήτανε δόθεν δικά του επιτεύγματα.<sup>10</sup>

9. World Health Organization, *The World Health Report 1995. Bridging the Gaps*, Geneva 1995, σ. 1.

10. Έξυπνο τέχνασμα, που συχνά χρησιμοποιείται για νομιμοποίηση του καπιταλισμού στον κοινό νο. Το αναλύει λαμπρά ο David Harvey, *Marx, Capital and the Madness of Economic Reason*, Oxford University Press, New York 2018, και στα ελληνικά, Ο

Αρχές του εικοστού αιώνα η ιατρική πρόοδος εξαιρόταν ως ικανή δικαιολόγηση του ιμπεριαλισμού (πρώτα πρώτα από τους ίδιους τους ιμπεριαλιστές). Στη διάρκειά του χρησιμοποιήθηκε συστηματικά για την πειθάρχηση των πληθυσμών. Για παράδειγμα, αν το μαστίγιο των ΗΠΑ στον δικό μας Εμφύλιο συμπεριλάμβανε ναζιστικά αποσπάσματα θανάτου και βόμβες ναβάλμ, το καρτό είχε ιατρικές αποστολές και υγιεινοποίηση του κατοικημένου χώρου.<sup>11</sup> Στα τέλη του αιώνα η ιστορία των επιδημιών λίγους ειδικούς απασχολούσε, πέρα από γιατρούς και ιστορικούς κάπως περιθωριακούς, προσανατολισμένους προς την κοινωνική προσφορά μάλλον παρά την ισχύ και καταξίωση.

Όλα αυτά άλλαξαν απότομα με την εμφάνιση του COVID-19. Χαρακτηρίστηκε *συνδημία*, με την έννοια ότι μια συνεργεία υγιεινολογικών προβλημάτων έπληξε την υγεία του πληθυσμού μέσα στο πλαίσιο πάγιων κοινωνικών

Μαρξ, το Κεφάλαιο και η τρέλα του οικονομικού λόγου, Τόπος, Αθήνα 2020.

11. Βλ. ενδεικτικά Gardikas, Katerina, "Relief Work and Malaria in Greece, 1943-1947", *Journal of Contemporary History* 43.3 [2008], σ. 493-508.

και οικονομικών ανισοτήτων.<sup>12</sup> Αυτήν ακριβώς την πλευρά πρόσεξαν έγκαιρα στην Κίνα, και αντέδρασαν ανάλογα. Απεναντίας στη Δύση κρατική πολιτική, επιστημονικός λόγος και ιατρική πρακτική ως σήμερα την παραμερίζουν, αδιαφορώντας για το κοινωνικό πλαίσιο και χρησιμοποιώντας όρους βγαλμένους από την ιστορία της μεσαιωνικής πανούκλας.<sup>13</sup> Αφήνοντας το πλαίσιο στο απυρόβλητο κι εστιάζοντας τις προληπτικές τους παρεμβάσεις στη μετάδοση όμως καταβαράθρωναν τη δημόσια υγεία. Με δυο λόγια, ιδεολογικά παράγωγα της κυρίαρχης καπιταλιστικής βιοϊατρικής δρομολόγησαν μια καταστροφική για τους δυτικούς λαούς υγειονομική πολιτική, ενώ αντίθετα στην Κίνα, όπου δεν παραμέρισαν τις συνδημικές προσεγγίσεις, πήραν αποτελεσματικά μέτρα.

Στην τρέχουσα συγκυρία παραμένουν ανίσχυρες οι αντιστάσεις στην κυρίαρχη στο κράτος άκρα Δεξιά, την οποία οι ελίτ ενισχύουν στις συντηρητικές όσο και τις φιλελεύθερες, και ακόμη και στις φασιστικές εκδοχές της. Ανοίγοντας έναν νέο γύρο απαλλοτριωτικής συσσώρευσης η κρατική πολιτική συνδράμει τη μαζική αναδιανομή πόρων κι εξουσίας προς όφελος των ολιγαρχών. Αξιοποιώντας μαχητικά τις συνθήκες που προκαλεί ο COVID-19 και παράγοντας χρέος σε πρωτοφανείς ιστορικά ρυθμούς, αγωνιά να επιβάλει στην εργασία αντιδραστικές «μεταρρυθμίσεις» που ανακαλούν εκείνες της μετασοβιετικής Ανατολικής Ευρώπης. Ακόμη κι έτσι όμως οι αναγκαίες συνθήκες της αναπαραγωγής της μένουν αβέβαιες.

12. Horton, Richard, "Offline: COVID-19 is not a pandemic". *The Lancet* 396 [26 Σεπτεμβρίου 2020], διαθέσιμο στο <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2932000-6>. Ο ορισμός των συνδημιών στο Baer, H.A., Singer, M., Susser, I. (επιμ.), *Medical anthropology and the world system*, στο *ίδιο*, σ.15.

13. Mendenhall, Emily, *et al.*, "Non-communicable disease syndemics: poverty, depression, and diabetes among low-income populations". *The Lancet*, 4 Μαρτίου 2017, διαθέσιμο στο [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)30402-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30402-6).

Θίγοντας παρακάτω την ιστορική κληρονομιά που φόρτισε αυτή την αυτοκαταστροφική επιλογή των δυτικών κοινωνιών, παρουσιάζω έννοιες οι οποίες διευκολύνουν την ερμηνεία της σημερινής συγκυρίας μαζί με την αποτίμηση κι επεξεργασία εναλλακτικών προοπτικών. Εκτός από τη *συνδημία* τέτοιες είναι η *παθοκοίνωση* και ο *μακροπαρασιτισμός*, και άλλες ακόμη, αντλημένες από τα πεδία της παλαιοπαθολογίας, της επιδημιολογίας και της κριτικής ανθρωπολογίας της υγείας. Τις συζητώ από τη σκοπιά ενός ιστορικού των ιδεολογιών (δίχως ειδίκευση στην ιστορία της ιατρικής) και διαθλώντας τες μέσα από τις απρόσμενες μέριμνες που ανέδειξε το 2020.

Με άλλα λόγια, συνδέω σχηματικά, στο μέτρο που ο χώρος επιτρέπει, κάποιες πρώτες σκέψεις που γεννούν οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της συνδημίας με δυο δρόμους που διαγράφονται ολοένα καθαρότερα, και από τη δράση του λαού εξαρτάται ποιον παίρνει κάθε κοινωνία. Αφενός εκείνον του ολιγαρχικού και πατριαρχικού καπιταλισμού όπου όλες και όλοι, εκτός από λίγους προνομιούχους, υπόδουλοι μαστιζόμαστε από ανέχεια και αέναες εθνικές, θρησκευτικές και ρατσιστικές συγκρούσεις μέσα σε συνθήκες περιβαλλοντικής καταστροφής και συστημικής αστάθειας, ήδη και υγειονομικής επισφάλειας. Κι ενώ μάλιστα η ιστορική εμπειρία δείχνει πως σε καπιταλιστικό πλαίσιο οι πανδημίες ενισχύουν τη φτώχεια και την ανισότητα.<sup>14</sup> Μένει πάντοτε εγκαρδιωτικά ανοιχτός όμως και ο άλλος δρόμος των εξισωτικών και απελευθερωτικών τάσεων, αντιστάσεων και συλλογικών σχεδίων που επίσης γεννά η κοινωνία μας. Η μακραίωνη ιστορία της ταξικής και της γυναικείας πάλης, με τα βαθιά πολιτισμικά τους ερείσματα,

14. Alfani, Guido, "Pandemics and Inequality. A historical overview", *VoxEU*, 15 Οκτώβρη 2020, διαθέσιμο στο <https://voxeu.org/article/pandemics-and-inequality-historical-overview>. Αντίθετα αποτελέσματα είχε ο μεσαιωνικός Μαύρος Θάνατος, ίσως επειδή το καπιταλιστικό σύστημα δεν είχε στηθεί ακόμη.

αδιάλειπτα ζωογονεί τους αγώνες απαλλαγής απ' το ζυγό του κεφαλαίου και τις άλλες μορφές καταπίεσης.

## Οι επιδημίες πότε εμφανίστηκαν;

Βεβαιότητα του δυτικού κοινού νου είναι πως οι επιδημίες, τις οποίες η πρόοδος είχε δθήεν σβήσει, χαρακτηρίζαν γενικά τον παλιό κακό καιρό. Η νεότερη επιστημονική έρευνα τεκμηριώνει ωστόσο πως η ζωή των παλαιότερων ανθρώπων που εμείς σήμερα χαρακτηρίζουμε πρωτόγονους, ενώ ήταν πράγματι σκληρή και σύντομη, από επιδημίες δεν απειλούνταν. Οι τροφουσλλέκτες, με άλλα λόγια ολόκληρη η παλαιότερη ανθρωπότητα, ζούσαν με τρόπο που εμπόδιζε την ανάπτυξη επιδημιών. Μικρές γεωγραφικά διάσπαρτες και αεικίνητες ομάδες, χωρίς συχνή επαφή μεταξύ τους, λίγες ευκαιρίες είχαν να κολλήσουν η μια την άλλη. Τη μνήμη αυτής της όχι και τόσο μακρινής εποχής ίσως ανακαλεί ο Ησίοδος: «Παλιότερα τ' ανθρώπινα φύλα ζούσαν πάνω στη γη μακριά από τα κακά και τη σκληρή δουλειά και τις βαριές αρώστιες που φέρνουν οι Μοίρες στους ανθρώπους, κι ελεύθερα απ' όλα αυτά. Γιατί οι άντρες που ζουν άθλια γερνάνε γρήγορα. Αλλά τότε η γυναίκα [η τεχνητά φτιαγμένη Πανδώρα] με τα χέρια της ξεβούλωσε το μεγάλο πιθάρι και τα σκόρπισε όλα [τα δεινά] ολόγυρα κι έστειλε στους ανθρώπους έγνοιες και μελάδες. Μέσα στο πιθάρι έμεινε, στο άθραυστό της σπίτι κάτω απ' το χείλος του, μονάχα η Ελπίδα. Αυτή δεν πέταξε έξω απ' την πόρτα, γιατί πρόλαβε και ξανάβαλε πίσω το πώμα η θέληση του Δία που κρατά την Αιγίδα και κινεί τα σύννεφα. Έτσι, λοιπόν, μυριάδες κακά εξαπολύθηκαν ενάντια στους ανθρώπους. Γεμάτη απ' όλα αυτά η στεριά, γεμάτη και η θάλασσα, και βαριές αρώστιες ρίχνονται τώρα πάνω μας, άλλες μέρα και άλλες νύχτα, απρόκλητες και σιωπηρές, γιατί τη φωνή τους την κράτησε ο συνετός Δίας. [Πριν μὲν γὰρ ζώεσκον ἐπὶ χθονὶ φύλ' ἀνθρώπων νόσφιν ἄτερ τε κακῶν καὶ ἄτερ χαλεποῖο πόνουιο νούσων τ' ἀργαλέων, αἱ τ' ἀνδράσι

κῆρας ἔδωκαν [αἴψα γὰρ ἐν κακότητι βροτοὶ καταγηράσκουσιν]. ἀλλὰ γυνὴ χεῖρεσσι πίθου μέγα πῶμ' ἀφελοῦσα ἐσκέδασ', ἀνθρώποισι δ' ἐμήσατο κήδεα λυγρὰ. μούνη δ' αὐτόθι Ἑλπίς ἐν ἀρρήκτοισι δόμοισιν ἔνδον ἔμεινε πίθου ὑπὸ χεῖλεσιν οὐδὲ θύραζε ἐξέπτη· πρόσθεν γὰρ ἐπέμβαλε πῶμα πίθουιο [αιγιόχου βουλήσι Διὸς νεφεληγερέταο]. ἄλλα δὲ μυρία λυγρὰ κατ' ἀνθρώπους ἀλάληται· πλείη μὲν γὰρ γαῖα κακῶν, πλείη δὲ θάλασσα· νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρη, αἱ δ' ἐπὶ νυκτὶ αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι σιγῇ, ἐπεὶ φωνὴν ἐξείλετο μητίετα Ζεὺς, οὕτως οὐ τί πη ἔστι Διὸς νόον ἐξαλέασθαι]. (Έργα και ημέρες 90-105)

Οι επιδημίες ήρθαν τον καιρό του πολιτισμού. Συνεκτιμώντας τες η παλαιοπαθολογία, επιστημονικός κλάδος που αναπτύχθηκε τον τελευταίο μισό αιώνα, ίσως πρώτη επέτρεψε ν' αποτιμάται αντικειμενικά το κατά πόσο συνιστούσαν ή δεν συνιστούσαν «πρόοδο» οι εκάστοτε κοινωνικοί σχηματισμοί και τα ιστορικά επεισόδια. Καταθέτει ένα απρόσμενο συμπέρασμα, ότι η γεωργία ξεκίνησε ως αποτέλεσμα όχι ελεύθερης επιλογής, αλλ' αναγκαστικής επιβολής αρχόντων σε υποταγμένους πληθυσμούς των οποίων η υγεία εμφανώς χειροτέρευσε.<sup>15</sup>

Με αρχική εστία την αρχαία Μεσοποταμία, η ανθρώπινη ζωή άλλαξε ριζικά πριν από δώδεκα χιλιάδες χρόνια, με το που έληξε η τελευταία εποχή των παγετώνων. Τότε και περίπου ταυτόχρονα σημειώθηκαν συγκλονιστικές μεταβολές. Εμφανίστηκαν η εδραία εγκατάσταση, η εξημέρωση ζώων, η γεωργία (η άρροση της γης όμως πριν από μόλις

15. Cohen, Mark N., Crane-Kramer, Gillian M. M., *Ancient Health. Skeletal Indicators of Agricultural and Economic Intensification*, University Press of Florida 2007, σ.2-4. Το στοιχείο της κοινωνικής επιβολής παρακάμπτεται στη ρηχή εκλαϊκευτική σύνθεση ενός φιλελεύθερου ιστορικού, ευπώλητη στην Ελλάδα, η οποία αναδεικνύει τα δεινά της προϊστορικής Γεωργικής Επανάστασης, αλλά πάσχει από εντυπωσιακή απουσία κριτικής προσέγγισης σε ζητήματα τάξης και φύλου: Χαράρι, Γιουβάλ Νώε, *Sapiens. Μια σύντομη ιστορία του ανθρώπου*, μετάφραση Μιχάλης Λαλιώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015 (το πρωτότυπο: Yuval Noah Harari, *Sapiens. A Brief History of Humankind*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 2015).

πέντε χιλιάδες χρόνια), η πατριαρχία, οι πόλεις, αυτό που σήμερα ονομάζουμε κράτος στις βασικές του όψεις, και οι ταξικές κοινωνίες που στηρίζονταν στην αλλοτριωμένη εργασία με την έννοια ότι λίγοι αποσπούσαν το προϊόν της εργασίας των πολλών. Δεν αφθονούσαν τυχαία στην αρχαιότητα οι αφηγήσεις περί χαμένου παράδεισου ή χρυσού αιώνα, αλλά και για την επακόλουθη πτώση, ένα παράδειγμα των οποίων είδαμε παραπάνω. Συνιστούσαν άραγε όλες αυτές οι αλληλένδετες εξελίξεις κάτι το «προοδευτικό»; Η αρχαιολογική έρευνα δείχνει ότι δεν ίσχυε αναγκαστικά κάτι τέτοιο, και τις λεπτομέρειες περιγράφει γλαφυρά ο Τζέιμς Σκοτ, συνταξιούχος πλέον καθηγητής του Γέιλ, κορυφαίος κοινωνικός επιστήμονας και αναρχικός δημόσιος διανοούμενος.<sup>16</sup>

Την παλαιότερη ιστορία των επιδημιών συνόψισε ο Αμερικανός παλαιοπαθολόγος Μαρκ Νάθαν Κοέν. Αποδομώντας σ' ένα συναρπαστικό έργο αναφοράς τα στερεότυπα του «απολίτιστου» και του «πολιτισμένου», μας θυμίζει ότι πρώτος ο μαρξισμός άσκησε κριτική στο ιδεολόγημα της προόδου.<sup>17</sup> Μελετώντας την επίδραση του πολιτισμού στην υγεία των αρχαίων όσον αφορά τις ζωνόσους και τα χρόνια νοσήματα, ο Κοέν εκτιμά ότι οι πρωιμότεροι πληθυσμοί ήταν εκτεθειμένοι σε λιγότερες αρώστιες, ενώ οι επιδημίες εξαπλώνονταν καθώς ο πολιτισμός προχωρούσε και οι άνθρωποι πληθυσμοί μεγάλωναν και πύκνωναν. Η ίδια τάση γενικά συνεχίζεται ως σήμερα.

Δεν έχει επιστημονικά τεκμηριωθεί ότι οι προϊστορικοί πληθυσμοί μαστίζονταν από ασθένειες άγνωστες σ' εμάς, μολονότι ενδεχομένως αρώστιες που εμείς σήμερα θεωρούμε ελαφρές είχαν κάποτε μορφές βαρύτερες. Η μετάβαση από τον νομαδισμό στην εδραία εγκατάσταση επηρέασε την ανθρώπινη υγεία

μάλλον αρνητικά, διευκολύνοντας την ανάπτυξη παρασίτων και κάθε λογής νοσημάτων, από τη σχιστοστομίαση (μπιλζαρίαση) ως την ελονοσία, που έγινε ιστορικά ο κυριότερος παράγοντας πρόωρης θνησιμότητας. Η ανθρώπινη επίδραση στο περιβάλλον, η αποθήκευση της τροφής και το μαγείρεμά της είχαν ανάμεικτα αποτελέσματα. Η εξημέρωση ζώων μάς έφερε σ' επαφή με νέους νοσογόνους παράγοντες, καθώς από τα κατοικίδια πρωτοπήραμε πολλές αρώστιες που σήμερα μεταδίδονται πλέον από άνθρωπο σ' άνθρωπο. Τα πορίσματα του Κοέν επικυρώνονται από νεότερες μελέτες.<sup>18</sup>

## Παθοκοίνωση

Μια άλλη χρήσιμη μεθοδολογική επισήμανση έκανε ένας Γαλλογιουγκοσλάβος συγγραφέας όχι άγνωστος στη χώρα μας, μαχητικός αντιστασιακός τον καιρό της Κατοχής και αργότερα επιφανής ιστορικός της ιατρικής. Σύμφωνα με τον Μίρκο Γκίρμεκ, που στοχάστηκε θεωρητικά την εννοιολόγηση της ασθένειας στον δικό μας πολιτισμό και σε παλαιότερους, και πρώτος μελέτησε την αρώστια στον κόσμο της κλασικής αρχαιότητας υπό την αιγίδα του μεγάλου Φερνάν Μπρωντέλ,<sup>19</sup> η αρώστια ως ερμηνεία και ιδέα διακρίνεται από την αρώστια ως παθολογική εμπειρική πραγματικότητα.

Στον κόσμο ζουν οργανισμοί που αρωσταίνουν ή προκαλούν σ' άλλους αρώστιες. Οι αφαιρέσεις όμως που εμείς σήμερα ονομάζουμε ιλαρά ή καρκίνο δεν υφίστανται ως εμπειρικές πραγματικότητες. Είναι ιδέες, αναλυτικές έννοιες που φτιάχνουμε εμείς οι άνθρωποι συλλογικά με το νου μας και τις επεξεργαζόμαστε προσπαθώντας να

16. Scott, James C., *Against the Grain. A Deep History of the Earliest States*, Yale University Press, New Haven 2017.

17. Cohen, Mark Nathan, *Health and the Rise of Civilization*, Yale University Press, New Haven 1989, σ.3.

18. Cohen, Mark N., Crane-Kramer, Gillian M.M., *Ancient Health. Skeletal Indicators of Agricultural and Economic Intensification*, ό.π..

19. Σ' ένα βιβλίο μεταφρασμένο και στη γλώσσα μας: Γκίρμεκ, Μίρκο, *Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*, μετάφραση Αφροδίτη Νικολαΐδου, Χατζηνηκολή, Αθήνα 1999 [1983].

ερμηνεύσουμε, σύμφωνα με προϋπάρχοντα πρότυπα, περίπλοκες εμπειρικές πραγματικότητες. Κάθε αρώστια (ως ερμηνεία και αφηρημένη ιδέα, όχι ως συγκεκριμένα ασθενή άτομα που κατοικούν την εμπειρική πραγματικότητα) προϋποθέτει λοιπόν μια ορισμένη ιατρική φιλοσοφία, ένα κάποιο σύστημα παθολογικής αναφοράς. Η αφαίρεση που εμείς ονομάζουμε αρώστια είναι δικό μας εξηγητικό μοντέλο για την εξωτερική πραγματικότητα και όχι δικό της συστατικό στοιχείο, είναι δηλαδή κάτι που δεν υπάρχει εκεί έξω, αλλά το φτιάχνουμε εμείς με το νου μας. Συλλογικά. Οι διάφορες κοινωνίες εννοιολογούν λοιπόν διαφορετικά τις αρώστιες, πράγμα προφανές αν αντιπαραβάλλουμε λόγου χάρη τη δυτική με την κινεζική ή την ινδική ιατρική οι οποίες, έχοντας άλλες ρίζες, ανέπτυξαν και χρησιμοποιούν διαφορετικές έννοιες.

Για να ερμηνεύσουμε ορθά τ' αρχαία κείμενα σχετικά με τα παθολογικά δεδομένα που περιγράφουν, συνεχίζει ο Γκίρμεκ, πρέπει λοιπόν ν' απελευθερωθούμε από τις δικές μας εννοιολογικές αναφορές. Για παράδειγμα, η ιπποκρατική αντίληψη της αρώστιας διέφερε θεμελιωδώς από τη δική μας καθώς στηριζόταν σε εικόνες κλινικές και όχι ανατομικές. Άλλωστε, ήταν ριζωμένη σ' εμπειρικές πραγματικότητες της αρχαίας κοινωνίας.<sup>20</sup>

Αναπτύσσοντας την υλιστική του προσέγγιση ο Γκίρμεκ εισάγει μια νέα έννοια πολύτιμη για τη μελέτη της ιστορίας των ενδημικών κι επιδημικών νόσων, αλλά και για την κριτική του κοινωνικού συστήματος και την παραγωγή πολιτικής. Η *παθοκοίνωση* κατά βάση σημαίνει το σύνολο των παθολογικών καταστάσεων που υφίστανται σ' έναν δεδομένο πληθυσμό μια δεδομένη στιγμή. Μελετώντας τα συστημικά χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης παθοκοίνωσης μπο-

ρούμε να προσδιορίσουμε ποσοτικά και ποιοτικά νοσολογικές παραμέτρους. Στο πλαίσιο κάθε δεδομένης παθοκοίνωσης η κατανομή και η συχνότητα κάθε νόσου αλληλεξαρτώνται όχι μόνον από ενδογενείς και οικολογικούς παράγοντες, αλλά και από την κατανομή και τη συχνότητα κάθε άλλης νόσου. Σύμφωνα με τον Γκίρμεκ, η παθοκοίνωση τείνει προς κατάσταση ισορροπίας, ιδίως όταν οι οικολογικές συνθήκες μένουν σταθερές.

Η αναλυτική αυτή έννοια λοιπόν, της παθοκοίνωσης αναδεικνύει πως οι ασθένειες των αρχαίων, μολονότι διέφεραν από τις δικές μας ως αναλυτικές έννοιες, δεν διέφεραν αναγκαστικά και ως προς τα εμπειρικά νοσολογικά δεδομένα. Ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει εδώ μια παράγραφος του Γκίρμεκ σχετικά με την ελληνική παθοκοίνωση σε ιστορική προοπτική: «Ο τρόπος ζωής των Ελλήνων χωρικών άλλαξε περισσότερο τα τελευταία πενήντα χρόνια παρά τις τρεις προηγούμενες χιλιετίες. Η σύγχρονη ιατρική έρευνα προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες και απροσδόκπτες διοράσεις ακόμη και σ' εξειδικευμένους μελετητές της ιατρικής των κλασικών χρόνων. Κάνοντας έρευνα πεδίου στην Ελλάδα από το 1957 ως το 1962, η αμερικανική ιατρική ομάδα των Ρίτσαρντ και Εύας Μπλουμ εξέτασε όλους τους κατοίκους τριών ελληνικών χωριών και πήρε τα ιστορικά τους. Διαπίστωσε ότι έπασχαν από ελονοσία, τυφοειδή πυρετό, αμοιβική δυσεντερία, πνευμονική φυματίωση, χοιράδωση, διαβήτη, ίκτερο και ηπατίτιδα, πνευμονία, μηνιγγίτιδα, διφθερίτιδα, μελιταίο πυρετό, οστρακιά, καταρράκτη και άλλες οφθαλμικές παθήσεις. Οξείες αναπνευστικές νόσοι, γαστρεντερικές διαταραχές και ρευματικοί πόνοι συνιστούσαν τη συντριπτική πλειονότητα των νοσημάτων που συνάντησε η ιατρική ομάδα σε τούτο τον αγροτοποικιμικό πληθυσμό. Εάν τώρα συμπεριλάβουμε τη σχετικά συχνή διάγνωση διατροφικής δυστροφίας, υψηλής αρτηριακής πίεσης, αμυγδαλίτιδας, πεπτικών ελκών, κήλης, ουρικής αρθρίτιδας και ισχιαλγίας, έχουμε μια παθοκοίνωση σχεδόν πανομοιότυπη με κείνη

20. Grmek, Mirko D., *Diseases in the Ancient Greek World*, μετάφραση Mireille Mueller, Leonard Mueller, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1989 [1983], σ.1. Η ιπποκρατική αντίληψη της αρώστιας παρουσιάζεται στο *ίδιο*, σ.284 κ.επ..

που μας υποδεικνύουν τα ιπποκρατικά κείμενα. Αν εξαιρέσουμε την ύφεση της ελονοσίας στο ενδιάμεσο διάστημα, τα χωριά [...] που επισκέφθηκαν οι Αμερικανοί ερευνητές παρουσίαζαν μια νοσολογική πραγματικότητα ουσιαστικά απaráλλακτη από κείνη που θα συναντούσε ένας περιπλανώμενος ιατρός του πέμπτου αιώνα π.Χ.».<sup>21</sup>

Ο Γκίρμεκ, επηρεασμένος από τη Σχολή των Αννάλ, στόχευε σε μια κοινωνιολογικά ενήμερη ιστορική γραφή, που να δίνει ολοκληρωμένη εικόνα του ανθρώπινου παρελθόντος συμπεριλαμβάνοντας την ιστορία της καθημερινότητας. «Σ' αυτήν τη σφαιρική ιστορική θεώρηση οι αρρώστιες αποκτούν πρωταρχική σημασία ως μαζικά φαινόμενα που επηρεάζουν οικονομία, δημογραφία και κοινωνική συμπεριφορά».<sup>22</sup> Τέτοιες είναι κατεξοχήν οι επιδημικές αρρώστιες, τις καλύτερες περιγραφές των οποίων μάλιστα, παρατηρεί, όσον αφορά την αρχαιότητα, δεν άφησαν επαγγελματίες γιατροί, αλλά ιστορικοί και άνθρωποι των γραμμάτων. Παράδειγμα, ο Μεγάλος Λοιμός των Αθηνών που γονάτισε την πόλη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τσάκισε το ιμπεριαλιστικό της σύστημα. Ωστόσο, βαθύτερα και μονιμότερα επηρέαζαν το βιολογικό δυναμικό των κοινωνιών οι ενδημικές αρρώστιες, με την πιο μακρόσυρτη εξέλιξή τους.

Η έννοια της παθοκοίνωσης ενσωματώθηκε οριακά μόνο στην κυρίαρχη επιδημιολογική προσέγγιση, αλλά ευρύτερα δεκτό έγινε αργότερα το *συνδημικό μοντέλο* της υγείας, πιο πολυεδρικά επεξεργασμένο και λεπτομερές, αλλά γενικά ισοδύναμο από λειτουργική άποψη μολονότι σημαντικές πλευρές του διαφέρουν. Εστιάζει «στο βιοκοινωνικό σύμπλεγμα το οποίο συγκροτούν, μαζί με τα νοσήματα που διαδρούν, συνυπάρχουν ή εμφανίζονται διαδοχικά, και

οι κοινωνικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες που προωθούν κι ενισχύουν τις αρνητικές επιπτώσεις των αλληλοδρώντων νοσημάτων. Τούτη η πρόσφατη προσέγγιση της αντίληψής μας περί υγείας όσο και της κλινικής πρακτικής ανασκευάζει τη συμβατική ιστορική κατανόηση της αρώστιας ως χωριστής οντότητας που υπάρχει στον φυσικό κόσμο χωριστά από τις άλλες αρώστιες και ανεξάρτητα από τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία απαντάται. Μάλλον όλοι αυτοί οι παράγοντες τείνουν ν' αλληλοδρούν συνεργειακά με τρόπους ποικίλους και σημαντικούς, προκαλώντας ουσιώδεις επιπτώσεις στην υγεία ατόμων και πληθυσμών. Ειδικότερα, η συνδημική προσέγγιση εξετάζει γιατί ορισμένες ασθένειες συγκροτούν σμήνη (δηλαδή πολλαπλές αρώστιες επηρεάζουν τα ίδια άτομα ή ομάδες). Επίσης, μέσα από ποια μονοπάτια αυτά τα σμήνη επιδρούν βιολογικά στα άτομα και στο εσωτερικό πληθυσμών κι επομένως πολλαπλασιάζουν το συνολικό νοσηματικό φορτίο, καθώς και με ποιους τρόπους τα διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα, ιδίως οι συνθήκες κοινωνικής ανισότητας και αδικίας, συμβάλλουν στα σμήνη και στην αλληλόδραση των ασθενειών όσο και στην τρωτότητα των πληθυσμών».<sup>23</sup>

Ακόμη πιο ενδιαφέροντα, θα προσθέταμε σήμερα, γίνονται η έννοια της παθοκοίνωσης και το συνδημικό μοντέλο της υγείας όταν συνυπολογίζονται δίπλα στα σωματικά νοσήματα και τα ψυχικά, αναδεικνύοντας επιπλέον τις κοινωνικές παραμέτρους που επιδρούν στην εννοιολόγηση των τελευταίων. Ενδεχομένως, θα μπορούσαν έτσι να στερεωθούν εμπειρικά ριζοσπαστικές υποθέσεις και οπτικές που ανατέμνουν την εκρηκτική εξάπλωση της ψυχικής αρώστιας στις σημερινές πατριαρχικές και καπιταλιστικές κοινωνίες. Λόγου χάρη, εκείνες που ανέπτυξαν κριτικές κοινωνιολόγοι, νομικοί, θεωρητικοί, ψυχίατροι, ψυχολόγοι

21. Στο *ίδιο*, σ.14. Για το πώς η ελονοσία σφράγισε την ιστορία του ελληνικού κόσμου βλ. στο *ίδιο*, σ.277κ.επ., όπου κι ενδιαφέροντα στοιχεία για τη συμβολή Ελλήνων γιατρών στη διάγνωση και αντιμετώπιση της τον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα (σ.298κ.επ.).

22. *Ό.π.*, σ.16.

23. Singer, Merrill, *et al.*, "Syndemics and the biosocial conception of health", *The Lancet*, 4 Μαρτίου 2017, διαθέσιμο στο [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)30003-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30003-X).

και ψυχαναλύτριες όπως η Τζούλιετ Μίτσελ, η Άλις Μίλλερ, η Αντρέα Ντβόρκιν, η Μαίρν Ντέλν, η Τζούντιθ Χέρμαν και ο Γκάμπορ Μάτε.<sup>24</sup> Παραμένει ανοιχτό τοίχημα η εμπεριστατωμένη εφαρμογή τους στη διαύγαση πολιτικά σημαντικών κοινωνικών φαινομένων και συνδρόμων, από το ψυχολογικό τραύμα και τη σεξουαλική κακοποίηση, περνώντας από την υστερία, το άγχος και την κατάθλιψη, μέχρι τον εθισμό, την πορνογραφία και την πορνοποίηση, και φυσικά τον κοινωνικό θεσμό του γένους (gender). Πιθανώς πολλοί κλάδοι της κοινωνικής επιστήμης έχουν να ωφεληθούν απ' αυτές τις προσεγγίσεις, κάνοντας έτσι τη συνδημία, έστω και από αυτή την αφηρημένη αλλά κρίσιμης σημασίας άποψη, τραγική ευκαιρία για να προχωρήσει η κοινωνική γνώση.

## Επιδημίες του ιμπεριαλισμού

Ένα απαραίτητο συνθετικό έργο για την ιστορία των επιδημιών, το *Λοιμοί και λαοί*,<sup>25</sup> μας έδωσε ένας περίφημος Αμερικανός καθηγητής συνδεδεμένος με την κοσμοσυστημική θεώρηση, της οποίας γνωστότεροι εκπρόσωποι παραμένουν ριζοσπάστες όπως ο Ιμάνουελ Βαλλερστάιν και ο Τζιοβάννι Αρρίγκι. Ο Ου-

24. Βλ. εισαγωγικά στο έργο τους Daly, Mary, *Gyn/Ecology. The Metaethics of Radical Feminism*, Beacon Press, New York 1978· Dworkin, Andrea, *Pornography*, Basic Books, New York 1981· Herman, Judith L., *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence from Domestic Abuse to Political Terror*, Basic Books, New York 1997· Mate, Gabor, *In the Realm of Hungry Ghosts. Close Encounters with Addiction*, Knopf, Toronto 2008· Mate, Gabor, *Scattered Minds. A New Look at the Origins and Healing of Attention Deficit Disorder*, Knopf, Toronto 1999· Miller, Alice, *Prisoners of Childhood. The Drama of the Gifted Child and the Search for the True Self*, Basic Books, New York <sup>2</sup> 1996 [1979]· Miller, Alice, *Banished Knowledge. Facing Childhood Injuries*, Little, Brown, New York 1990 [1988]· Mitchell, Juliet, *Mad Men and Medusas. Reclaiming Hysteria*, Basic Books, New York 2000.

25. McNeill, William H., *Plagues and Peoples*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1976.

ίλλιαμ Μακνήλ, φιλελεύθερος πατέρας της *παγκόσμιας ιστορίας*, επιστημονικού κλάδου ανθηρού αλλά για ευνότους λόγους παραμελημένου στην Ελλάδα, εργάστηκε ωστόσο μετεμφυλιακά και στη δική μας χώρα και μελέτησε σε βάθος την κοινωνία μας. Εξετάζοντας πιο πρόσφατους χρόνους από τον Γκίρμεκ, διέκρινε τρεις ιστορικές καμπές στην αφετηρία των τριών μεγάλων κυμάτων εξάπλωσης επιδημιών. Τη διασύνδεση Κίνας, Ινδίας και Μεσογείου μέσ' από θαλάσσιους και χερσαίους δρόμους στις αρχές της χριστιανικής περιόδου, την ανάπτυξη τον δέκατο τρίτο αιώνα της μογγολικής αυτοκρατορίας που επίσης ένωσε από Βορρά αυτά τα τρία λίκνα του πολιτισμού και την ευρωπαϊκή κατάκτηση της Αμερικής τον δέκατο έκτο αιώνα.

Το πολύτιμο έργο του Μακνήλ έχει πολλές πλευρές· εδώ ας σταθούμε σε μια μόνον επισήμανσή του. Οι ταξικές κοινωνίες που αναπτύχθηκαν με την εμφάνιση της γεωργίας χαρακτηρίζονταν από «μακροπαρασιτισμό», ο οποίος φωτίζει εύγλωττα την επίκαιρη σήμερα κοινωνική σχέση του χρέους. Η επιτυχημένη εδραίωση κρατικών δομών σήμαινε δημιουργία μιας επίφοβης κοινωνίας ειδικών της βίας, οι οποίοι εύκολα κυριαρχούσαν πάνω σ' όσους ασχολούνταν κυρίως με το να βρίσκουν ή να παράγουν τροφή: «Ένας κατακτητής μπορούσε ν' αποσπά την τροφή των παραγωγών και καταναλώνοντάς την ο ίδιος γινόταν ένα νέου τύπου παράσιτο σε βάρος εκείνων που εργάζονταν. Στα πιο παραγωγικά μέρη αποδείχθηκε μάλιστα εφικτό να εδραιωθεί μια σχετικά σταθερή μορφή αυτού του μακροπαρασιτισμού μεταξύ των ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, οι πρώιμοι πολιτισμοί οικοδομήθηκαν πάνω στη δυνατότητα ν' αποσπάται ένα μέρος μονάχα της παραγωγής των υποτελών κοινωνιών, ενώ τους αφήνονταν αρκετά ώστε να μπορούν να επιβιώνουν επ' αόριστον χρόνο με το χρόνο».<sup>26</sup>

Ακόμη πιο θανάσιμο όπλο όμως ήταν οι αρώστιες των κοινωνιών που είχαν

26. Στο ίδιο, σ.6.

κράτος. Ενδημικές μορφές μόλυνσης από ιούς και βακτηρίδια παράγοντας αντισώματα προκαλούσαν μορφές ανοσίας στις αρχικές τους κοιτίδες αλλά έπειτα, βγαίνοντας απ' αυτές και φθάνοντας σε κοινωνίες απλούστερες και μέχρι τότε υγιέστερες, παρήγαν επιδημίες. Με άλλα λόγια ο μακροπαρασιτισμός των τάξεων που έλεγχαν το κράτος δεν δημιουργούσε απλώς ισχυρές μορφές πολιτικής και στρατιωτικής οργάνωσης, αλλά και συνοδευόταν από μικροπαρασιτισμό ιών και βακτηριδίων στους ίδιους υποταγμένους πληθυσμούς, που ωστόσο με τον καιρό παρήγε βιολογικές άμυνες τις οποίες οι ελεύθεροι και υγιείς πληθυσμοί στερούσαν. Πόλεμος και αρρώστια συνδέονταν λοιπόν στενά από πολύ προτού εμφανιστούν οι τακτικοί στρατοί που έφεραν άγνωστους λοιμούς στα μέρη όπου προέλαυναν. Παιδικές ασθένειες, με τις οποίες οι «πολιτισμένες» κοινωνίες σιγά σιγά μάθαιναν να ζουν, γίνονταν βιολογικά όπλα που εξολόθρευαν γειτονικές ομάδες, διευκολύνοντας έτσι την επέκταση εκμεταλλευτικών κοινωνιών σε νέες περιοχές. Συχνά τα θύματα ανήκαν κυρίως στις παραγωγικές ηλικίες των ομάδων που αποδεκατίζονταν και υποτάσσονταν, με βαριές ψυχικές και διανοητικές συνέπειες γι' αυτές.<sup>27</sup>

Εξίσου καλή αφετηρία για την ιστορική μελέτη των επιδημιών είναι η πρωτοποριακή σύνθεση του Σέλντον Ουότς, μαύρου καθηγητή της Πολιτισμικής και Κοινωνικής Ιστορίας που επέλεξε να ζήσει σε φτωχές κοινωνίες και δίδαξε σε Νιγηρία κι Αίγυπτο.<sup>28</sup> Στοχεύοντας σε μια συνθετική αφήγηση που θα χρησιμοποιούσε συγκριτικές μεθόδους κι εργαλεία δανεισμένα από αρκετούς επιστημονικούς κλάδους, ο Ουότς ανέδειξε αφενός την ανάδραση μεταξύ επιδημιών και κοινωνικών αποκρίσεων και αφετέρου τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτισε στις νεότερες επιδημίες

η αποικιακή εξάπλωση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Εστιάζοντας στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των λίγων κυρίαρχων και των πολλών κυριαρχούμενων συνέδεσε κοινωνικά δεδομένα και πολιτικές επιλογές που συνήθως εξετάζονται χωριστά. Ιδιαίτερα εύστοχα συσχέτισε την ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και του θεσμού του χρέους στη Δύση, από τον δέκατο πέμπτο αιώνα και μετά, με τις γνωστότερες επιδημίες της τελευταίας χιλιετίας. Σ' άλλη επίσης σημαντική μελέτη του ανέδειξε πόσο προχωρημένα ήταν τα παλαιότερα μη δυτικά συστήματα υγείας και πώς η αποικιοκρατία κατέστρεψε την κληρονομιά τους, αλλά και σύγχρονα ζητήματα, όπως, λόγου χάρη, τον προβληματικό τρόπο που λειτουργεί ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας.<sup>29</sup>

Ο Ουότς έδειξε στερεοσκοπικά πώς παρουσιάστηκε κάθε επιδημία, μελετώντας την αφενός στο δυτικό πλαίσιο και αφετέρου σ' άλλα, μη δυτικά. Ξεκινώντας από την πανούκλα στην Ευρώπη και στο Λεβάντε (στη δική μας γειτονιά δηλαδή) προχώρησε στη λεγόμενη λέπρα της μεσαιωνικής Δύσης και των τροπικών, έπειτα στην ευλογιά στην Ευρώπη και στην κατακτημένη Αμερική, τη σύφιλη σε Δυτική Ευρώπη και Ασία και τη χολέρα στη Βρετανία και στις βρετανικές Ινδίες, καταλήγοντας στην ελονοσία και τον κίτρινο πυρετό αφενός στη δυτική Αφρική και αφετέρου στη δουλοκτητική Αμερική του δέκατου ένατου αιώνα. Τόνισε τη σύνδεση ανάμεσα στην *ιατρικοποίηση* της Δύσης και την ιμπεριαλιστική της εξάπλωση, φωτίζοντας μάλιστα επίκαιρα σήμερα φαινόμενα όπως η ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού σε ζητήματα υγιεινής και υγείας και ιδίως η αξιοποίησή του για σκοπούς κοινωνικής πειθάρχησης, η αλληλόδραση μεταξύ επιδημιών και λαϊκών εξεγέρσεων, η γέννηση της λεγόμενης «τροπικής ιατρικής» στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού και η αποσύνδεση των λαϊκών αντιλήψεων περί αντιμετώπισης των επιδημιών από

27. Στο ίδιο, σ.49-50, 61.

28. Watts, Sheldon J., *Epidemics and History. Disease, Power, and Imperialism*, Yale University Press, New Haven 1997.

29. Sheldon J. Watts, *Disease and Medicine in World History*, Routledge 2003.

τις ιδέες των ελίτ. Ακόμη και ιστορικοί που τον επέκριναν σ' επιμέρους ζητήματα ή για την περιστασιακή έλλειψη εστίασης επαινούν το έργο του ως απαραίτητο, βαθύ και συγκλονιστικό. Έγραψε ένα από τα βιβλία που, αν τα διαβάσεις, δεν τα ξεχνάς.

Τόσο ο Μακνήλ όσο και ο Ουότς πρόσφεραν εργαλεία χρήσιμα για την ανάλυση σημαντικών όψεων της τρέχουσας συνδημίας. Σήμερα επείγει ακόμη περισσότερο ν' αναδειχθεί η αλληλοενίσχυση μικροπαρασιτισμού και μακροπαρασιτισμού, καθώς η χρηματιστικοποίηση έφερε τον καπιταλιστικό μακροπαρασιτισμό σε μια νέα φάση στην οποία η τάξη των καπιταλιστών, με μια ολιγαρχία στην κορυφή της, πλουτίζει ελέγχοντας το κράτος και φτωχαίνοντας τους εργαζόμενους μέσα από μηχανισμούς της αγοράς όσο και απαλλοτριωτικής συσσώρευσης,<sup>30</sup> και διεκδικώντας πλέον τη συνολική κυριότητα του παγκόσμιου πλούτου μέσα από μια λογιστικά κατασκευασμένη πυραμίδα χρέους.<sup>31</sup>

Οι διαφορετικοί τρόποι που αντιμετώπιστηκε ο μικροπαρασιτισμός του COVID-19 στην Κίνα, τις ΗΠΑ και αλλού αναδεικνύουν διαφορετικές κρατικές και ταξικές προτεραιότητες, αλληλένδετες με το βαθμό στον οποίο τα κράτη έχουν υποκύψει στον καπιταλιστικό μακροπαρασιτισμό. Μάλιστα, τα πιο αδύναμα κράτη του δυτικού μπλοκ έχασαν τα χρηματοοικονομικά μέσα που είναι απαραίτητα για την αντιμετώπιση της συνδημίας. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, δέκα μήνες μετά την εκδήλωσή της, δεν έχουν προσληφθεί στο Εθνικό Σύστημα Υγείας ούτε μια γιατρός ή νοσοκόμα, ενώ ο δημόσιος προϋπολογισμός για την υγεία για το 2021 προγραμματίζεται να μειωθεί σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Περίπου το ένα έκτο των δαπανών του εξακολουθεί να διοχετεύεται στους λεγόμενους πιστω-

τές, στο πλαίσιο των πολιτικών που επέβαλαν Ευρωπαϊκή Ένωση και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, δηλαδή χονδρικά μια μέρα την εβδομάδα εργαζόμαστε για λογαριασμό κάποιων τραπεζιτών. Ακόμη και μέσα σ' αυτές τις συνθήκες τα ολιγαρχικά κόμματα που εναλλάσσονται στην κυβέρνηση, από τον Σύριζα ως τη Νέα Δημοκρατία, κρύβουν ότι η κατάσταση ανάγκης επιτρέπει στην πολιτεία, για την ακρίβεια τής επιβάλλει, να διακόψει καταρχάς την εξυπηρέτηση του χρέους.

Ο Μακνήλ και ο Ουότς σκιαγράφησαν το πώς η εξάπλωση των επιδημιών στους κόλπους του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, και μέσα από τους δικούς του στρατιωτικούς, εμπορικούς και πιστωτικούς μηχανισμούς, αποτυπώνει γεωγραφικές ιεραρχίες.<sup>32</sup> Τονίζοντας την αλληλεξάρτηση ταξικών και διακρατικών σχέσεων φωτίζουν σε ιστορική προοπτική τον καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό, μια μορφή ουσιωδώς διακριτή από τους προκαπιταλιστικούς προδρόμους της όσον αφορά τη λογική όσο και τις εκδηλώσεις της.<sup>33</sup> Οι αναλύσεις τους επίσης διευκολύνουν τη ρεαλιστική ανάλυση των ιμπεριαλιστικών επιθέσεων στη διάρκεια της συνδημίας, όπως είναι, λόγου χάρη, η επιβολή νέων πολιτικών και οικονομικών κυρώσεων στο Ιράν και σ' άλλα κράτη που αντιστέκονται.

## Ο ιός της φτώχειας

Στην ταξική διάσταση των επιδημιών δίνει έμφαση, γράφοντας μ' επιστημονική

32. Κεντρική θέση της μαρξιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων είναι ότι «ως δομή εγκοινωνισμού κι επικαθορισμού, ο τρόπος διεθνών σχέσεων συνιστά επίσης καθοριστική δύναμη στη διαμόρφωση των ταξικών σχέσεων». Van der Pijl, Kees, *Nomads, Empires, States. Modes of Foreign Relations and Political Economy*, τ.Α', Pluto Press, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2007, σ.23.

33. Οι ιδιαιτερότητές του αναλύονται στο Harvey, David, *The New Imperialism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003.

30. Zucman, Gabriel, "Global Wealth Inequality", *Annual Review of Economics* 11 [2019], σ.109-38.

31. Lapavistas, Costas, *Profiting Without Producing. How Finance Exploits Us All*, Verso, London, New York 2013.

αποστασιοποίηση αλλ' όχι μικρότερο πάθος, ένας σημαντικός μαθητής του Μακνήλ.<sup>34</sup> Αναδράμοντας σε μεγαλύτερο ιστορικό βάθος από τον Ουότς και από την άλλη πλευρά φθάνοντας μέχρι τη δική μας εποχή του AIDS, ο Τζο Χαίτζ αναπτύσσει πολυεδρικά ένα κύριο επιχείρημα, ότι η Δύση συστηματικά αρνείται να δεχτεί πως οι επιδημίες εξαπλώνονται εξαιτίας της φτώχειας.

Ασκώντας ουσιώδη κριτική στις θετικιστικές ιστορίες της ιατρικής, ο Χαίτζ επίσης υπενθυμίζει emphatically τη σχέση μεταξύ εξουσίας και αρώστιας. Ανατέμνει τους τρόπους που η ιδέα της αρώστιας διαμορφώθηκε στους κλασικούς χρόνους, την ιστορικότητα των σχετικών αντιλήψεων και κοινωνικών αποκρίσεων, τους κοινωνικούς προσδιορισμούς των θεραπευτικών αντιλήψεων και πρακτικών, καθώς και συναφή ηθικά ζητήματα, αλλά και τους προεπιστημονικούς τρόπους σκέψης μαζί με τη μάλλον πρόσφατη ανάδυση των επιστημονικών, τις υγιεινιστικές διοράσεις του Διαφωτισμού, την ανάπτυξη της επιδημιολογίας και το θρίαμβο της βιοϊατρικής, την ευγονική και τον ναζισμό, την πολυτάραχη ιστορία εμβολίων κι εμβολιασμών, το πώς ο υγιεινισμός αξιοποιήθηκε ενάντια σ' αδύναμες ομάδες όπως οι πρόσφυγες, αλλά και το πώς εξελίχθηκε ιστορικά η κοινωνική θέση των θεραπευτών.

Σε πολλά ζητήματα ο Χαίτζ αποδείχτηκε προφητικός, ιδίως σε κάποια που θίγει στο καταληκτικό κεφάλαιο. Ο σκεπτικισμός του σε σχέση με τη δυνατότητα εξάλειψης των επιδημιών μέσα στο καπιταλιστικό πλαίσιο, αντιδημοφιλής την εποχή που έγραφε, σήμερα κάνει το βιβλίο του ακόμη πιο ενδιαφέρον. Εξίσου επίκαιρη παραμένει η υπενθύμισή του, αντιδημοφιλής τις προηγούμενες δεκαετίες που οι πολιτισμικοί παράγοντες σχεδόν μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών, ότι χρειάζεται να κοιτάζουμε και πέρα απ' αυτούς: «Η φαινομενική νίκη μας επάνω

στις επιδημίες άφησε το πεδίο ελεύθερο για ν' ασχοληθούμε με νοσήματα τα οποία ευκολότερα συλλαμβάνονται με όρους κοινωνικής απόκλισης κι επομένως πολιτισμικής κατασκευής (ιδίως την ψυχική αρώστια), καθώς και με καταστάσεις όπου η παρέμβαση της βιοϊατρικής τεχνολογίας θέτει ζητήματα αξιών και ποιότητας ζωής πάνω και πέρα από την απλή επιβίωση. Ο ανεπτυγμένος δυτικός κόσμος λοιπόν προσπέρασε το να σκέφτεται την αρώστια με όρους καθαρά αντικειμενικούς και βιολογικούς, εφαρμόσαμε μάλιστα τις διευρυμένες πολιτισμικές μας συλλήψεις όχι μόνο στο παρόν αλλά και στο παρελθόν της. Αναμφίβολα υπάρχουν πολλά παραδείγματα τρόπων με τους οποίους και παλαιότερες δυτικές κοινωνίες αντιλαμβάνονταν την αρώστια με όρους πολιτισμικούς [...] Ωστόσο τούτη η αναγνώριση του πολιτισμικού παρελθόντος της αρώστιας μπορεί να μας κάνει να ξεχάσουμε άλλες διαστάσεις της, που διέκρινε η επιστημονική βιοϊατρική, διαστάσεις οι οποίες σε πολλές περιοχές του κόσμου διατηρούν το πρωταρχικό νόημά τους, ιδίως σ' "αναπτυσσόμενα" μέρη, όπως τα ονομάζουμε. Το πώς κατανοούμε τη σχέση μεταξύ αρώστιας και φτώχειας στο παρελθόν μπορεί ν' αφορά λοιπόν και το παρόν, ιδίως στις κοινωνίες εκείνες που στερούνται την πολυτέλεια του να ξεχάσουν τις οξείες επιδημίες προκειμένου να προσπλώσουν την προσοχή τους σε χρόνια νοσήματα, στις συνθήκες του γήρατος και στις ψυχικές αρώστιες, με όλα τα προβληματικά ζητήματα αξιών που αυτές επάγονται».<sup>35</sup>

\* \* \*

Συλλογικό έργο που επίσης αξίζει να διαβαστεί, εστιασμένο στη διανοητική και πολιτισμική ιστορία, είναι το *Επιδημίες και ιδέες*.<sup>36</sup> Οι επίκαιρες συνεισφο-

34. Hays, J.N., *The Burdens of Disease. Epidemics and Human Response in Western History*, Rutgers University Press 2009 [1998].

35. Στο ίδιο, σ.309-10.

36. Ranger, Terence, Slack, Paul (επιμ.), *Epidemics and Ideas. Essays on the Historical Perception of Pestilence*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1992.



ναν στο στόχαστρο, άλλοτε μεταφορικά και άλλοτε κυριολεκτικά. Καραντίνες και υγειονομικές ζώνες εγκαταλείπονταν εξαιτίας λαϊκών αντιδράσεων, ή απλώς του φόβου τους. Η σύνδεση μεταξύ εξάπλωσης των επιδημιών και στρατιωτικών επιχειρήσεων ή μετακινήσεων, αλλά και με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αιχμαλώτων ή προσφύγων, δεν περνούσε πλέον απαρατήρητη. Το ίδιο και η σύνδεσή της με τις σιτοδείες και τους λιμούς που επανέρχονταν περιοδικά ως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, καθώς και με την ανάπτυξη του εμπορίου.

Μολονότι δεν διακρίνονταν από ριζοσπαστισμό ούτε πρόβαλαν πολιτικές διεκδικήσεις, οι ταραχές της δεκαετίας του 1830 για ζητήματα υγείας είχαν αξιολογήσει πολιτικά αποτελέσματα κι επίσης προετοίμασαν το επαναστατικό κύμα του 1848. Η επιδημία της ίδιας χρονιάς όμως, του 1848, η χειρότερη απ' όλες, έπληξε τις χώρες αφού πρώτα είχαν ξεσπάσει οι πολιτικές εξεγέρσεις. Αντιμετωπίστηκε από τα δυτικά κράτη με τρόπο μάλλον συγκροτημένο, ενώ και οι λαοί εστίαζαν πλέον πολιτικά τη δυσαρέσκειά τους, επομένως δεν προκάλεσε αξιολογικές ταραχές στη Δύση. Στην τσαρική αυτοκρατορία απεναντίας συνεχίστηκαν ως και τη δεκαετία του 1890 οι αιματηρές εξεγέρσεις ενάντια σε κράτος και προύχοντες. Στις αποικίες πάλι οι Ευρωπαίοι επέβαλαν συνήθως χωροταξικό apartheid στους ντόπιους, αναπτύσσοντας συστηματικές μορφές καταπίεσης και ακόμη και διαχωριστικά πολεοδομικά πρότυπα τα οποία χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα στην Ευρώπη για τον αποκλεισμό ανεπιθύμητων ομάδων όπως οι Ρομά.<sup>38</sup> Η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι εφόσον η θνητότητα έμενε κάτω από τα επίπεδα του 40% οι επιδημίες δεν έφερναν επαναστάσεις, συνήθως ούτε καν μεταρρυθμίσεις. Ωστόσο, η διαδικασία «ιατροποίησης» του κράτους έκανε την υγεία πολιτικό

38. Για τα τελευταία βλ. Picker, Giovanni, *Racial Cities. Governance and the Segregation of Romani People in Urban Europe*, Routledge, Abingdon, Νέα Υόρκη 2017.

ζήτημα γύρω στην καμπή του εικοστού αιώνα.

## Αιώνας χωρίς επιδημίες;

Ενώ έληγε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος μια νέα επιδημία ξεκινώντας από τις ΗΠΑ (μολονότι ονομάστηκε Ισπανική Γρίπη) εξαπλώθηκε σ' ολόκληρο τον κόσμο και ως τον επόμενο χρόνο είχε σκοτώσει τουλάχιστον τριάντα εκατομμύρια ανθρώπους, κυρίως νέους. Τα αίτια της εξαπλώσής της, τις αλλαγές που έφερε στην (αμερικανική) κοινωνία, καθώς και τους λόγους για τους οποίους η ανάμνησή της γρήγορα και συστηματικά σβήστηκε παρουσιάζει ο Αμερικανός ιστορικός Άλφρεντ Κρόσμπυ.<sup>39</sup> Αναλύοντας τα τρία κύματα της επιδημίας, το πώς, τότε και γιατί έπληξε τις διάφορες περιοχές των ΗΠΑ, κι επίσης το στρατό και τις διπλωματικές διαπραγματεύσεις, επισημαίνει την έλλειψη κρατικής μέριμνας για τη διερεύνηση και την αντιμετώπισή της, καθώς και την παντελή όσο και μυστηριώδη εξαφάνισή της από τις ιστοριογραφικές συνθέσεις που γράφθηκαν για την περίοδο εκείνη.<sup>40</sup> Το βιβλίο, καλοφτιαγμένο, πάντως δεν δίνει έμφαση στα πολιτικά επίδικα.

Ευρωκεντρικές αφηγήσεις υποστηρίζουν ότι ανάμεσα στη λεγόμενη Ισπανική Γρίπη του 1919 και την τωρινή συνδημία, που έγινε αντιληπτή το 2019, άλλες πανδημίες δεν υπήρξαν πέρα από τις δύο πανδημίες γρίπης, το 1957 και το 1968, που είχαν όμως πολύ λιγότερα θύματα, καθώς έγκαιρα μελετήθηκαν εργαστηριακά (για πρώτη φορά) και αντιμετωπίστηκαν επιτυχημένα στις χώρες που διέθεταν συστήματα υγείας.<sup>41</sup> Εντούτοις τον εικοστό αιώνα η χολέρα

39. Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic. The Influenza of 1918*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ<sup>2</sup> 1989.

40. Στο ίδιο, σ.314-5.

41. Kilbourne, E.D., "Influenza Pandemics of the 20th Century". *Emerging Infectious Diseases* 12.1 [2006], σ.9-14, βλ. σε σ.9-10. Διαθέσιμο στο <http://dx.doi.org/10.3201/eid1201.051254>.

ενδημούσε στην αποικιοκρατούμενη Ινδία και δεν εξαλείφθηκε ποτέ από τη δυτική Ασία και την Αίγυπτο.

Η Έκτη Πανδημία Χολέρας ξέσπασε στο Αφγανιστάν. Εξαπλώθηκε το 1902 μετά το ετήσιο προσκύνημα στη Μέκκα. Από την Αίγυπτο πέρασε σε Συρία, Παλαιστίνη, Μεσοποταμία (σημερινό Ιράκ), Περσία, οθωμανικό Πόντο κι έπειτα Ρωσία, ενώ μετά το 1910 έπληξε Ιταλία και Ουγγαρία και στη διάρκεια του πολέμου και τη Γερμανία μαζί με όλα τα βαλκανικά κράτη, μεταξύ τους και την Ελλάδα. Ανατολικά εξαπλώθηκε προς Ινδοκίνα, Κίνα, Ιαπωνία και αρκετές αποικιοκρατούμενες χώρες, και δεν κόπασε ούτε τη δεκαετία του 1920.<sup>42</sup> Ενώ λοιπόν εγκατέλειψε τις μητροπολιτικές χώρες, η χολέρα δεν έπαψε να μασιτίζει όλο τον εικοστό αιώνα τις αποικίες τους, όπου δυστυχώς ο κρατικός μηχανισμός ελάχιστα αγωνιούσε για την αντιμετώπισή της.

Η Έβδομη Πανδημία Χολέρας, η πιο μακρόχρονη στην ιστορία, συνεχίζεται αδιάλειπτα σε περίπου πενήντα χώρες από το 1961 ως σήμερα. Κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1970, οπότε έφτασε και στην Ευρώπη,<sup>43</sup> ενώ ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας εκτιμά πως πλήττει κάθε χρόνο τρία εκατομμύρια και σκοτώνει γύρω στις εκατό χιλιάδες ανθρώπους. Μονάχα στην Αφρική παραπάνω από σαράντα εκατομμύρια ζουν σε μέρη που προσβάλλονται τακτικά. Ως αίτια αναφέρονται οι ευεργεσίες του καπιταλισμού: κλιματική αλλαγή, αναγκαστικές μεταναστεύσεις, πολιτικές συγκρούσεις, γιγαντισμός των πόλεων και πολλαπλασιασμός του πληθυσμού, και βεβαίως ελλιπής πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες. «Για να το θέσουμε ωμά», εξηγεί με ασυνήθιστη ευθύτητα ο ΠΟΥ, «η χολέρα εξαπλώνεται όταν οι άνθρωποι δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να τρώνε τροφή ή να πίνουν νερό που περιέχει περιττώματα». Παραπάνω από δύο δισεκατομμύρια φτωχοί ζούνε σήμερα σ' αυτή την κατάσταση, η οποία δεν εξαλείφεται

χωρίς μεγάλες επενδύσεις σε ύδρευση, αποχέτευση και τήρηση όρων υγιεινής.<sup>44</sup>

Φυσικά το καπιταλιστικό σύστημα έχει διαφορετικές προτεραιότητες και διόλου τυχαία πολλές χώρες που μασιτίζει η χολέρα καταδυναστεύονται και από το ΔΝΤ. Η Έβδομη Επιδημία Χολέρας εκτυλίσσεται ως σήμερα μολονότι οι επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις για την αντιμετώπισή της υπάρχουν, κι επίσης όλοι οι απαραίτητοι πόροι, οι οποίοι όμως διοχετεύονται αλλού, επομένως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *κεφαλαιογενής*, παιδί του κεφαλαίου. Πιθανώς το ίδιο θα ισχύει για το δεύτερο κύμα του COVID-19 στις δυτικές χώρες, αν όντως κατορθώσουν να το αποτρέψουν μη δυτικές χώρες, όπως η Κίνα, που έλαβαν σύντομα μέτρα.

## Παιδί της πατριαρχίας και του ιμπεριαλισμού

Στην τρέχουσα συνδημία, που η έκβασή της παραμένει άγνωστη (ο ιός μοιάζει να γίνεται πιο ακίνδυνος, αλλ' αγνοούμε τη συνέχεια), κάθε κέντρο εξουσίας προωθεί τη δική του ατζέντα, ενώ το κεφάλαιο συνολικά αυταρχικοποιεί ακόμη περισσότερο τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς και φορτώνει το κόστος της επακόλουθης οικονομικής κρίσης στην εργασία. Μολονότι η συνδημία είναι πραγματική, η κυρίαρχη αφήγησή της και οι δυτικές πολιτικές για την αντιμετώπισή της ενσωματώνουν ευδιάκριτες φιλελεύθερες μέριμνες και ιδεοληψίες, επομένως εύλογα γίνονται στόχος λαϊκών αντιρρήσεων οι οποίες μερικά μόνον ευσταθούν και συχνά εκτρέπονται προς αμφισβητήσεις της επικινδυνότητας ή και της ίδιας της ύπαρξης του COVID-19.<sup>45</sup> Σήμερα η ζωή κάθε ανθρω-

42. Barua, Dhiman, Greenough, William B. III (επιμ.), *Cholera*, Springer, Νέα Υόρκη 1992, σ.15.

43. Στο ίδιο, σ.16-23.

44. World Health Organisation, "Cholera: The Forgotten Pandemic", 22 Οκτωβρίου 2018, διαθέσιμο στο <https://www.who.int/cholera/the-forgotten-pandemic/en/>

45. Οι απόψεις για τη συνδημία και την αντιμετώπισή της που προβλήθηκαν στη Δύση σαν να ήταν

που έχει αξία ανάλογη της κοινωνικής του θέσης, όπως δείχνουν παραστατικά δυο επίκαιρα παραδείγματα. Το πρώτο περιγράφεται σ' ένα επίσημο έγγραφο που αφορά το ελληνικό κράτος:

«Προκειμένου ν' αποφευχθεί η γοργή κι ευρεία εξάπλωση του Covid-19 στα ελληνικά νησιά απαιτείται άμεσα προληπτική εκκένωση των υπερφορτωμένων στρατοπέδων [στην πραγματικότητα, στρατοπέδων συγκέντρωσης, ΣΜ]. Από τους 42.000 πρόσφυγες που βρίσκονται στα ελληνικά νησιά, οι 26.000 ζουν στο χοτσπότ της Μόριας ή κοντά σ' αυτό, ενώ διαθέτει εγκαταστάσεις για την υποδοχή μόνον 3.000 ανθρώπων. Η υγεία πολλών εγκατεστημένων στα στρατόπεδα είναι ήδη επισφαλής εξαιτίας των κακουχιών που υποφέρουν εδώ και πολύ καιρό. [...]

»Η υπερφόρτωση των στρατοπέδων, τα οποία επίσης βρίσκονται σε στενή συνάφεια με τους ντόπιους κατοίκους, και οι αβίωτες συνθήκες σ' αυτά, κάνουν δύσκολο ν' αποφευχθεί η εξάπλωση του Covid-19 υπό τις παρούσες περιστάσεις. Είναι εντελώς ακατόρθωτες η απομόνωση, η κοινωνική αποστασιοποίηση, ή και η εξασφάλιση κατάλληλων συνθηκών υγιεινής. Οι δυνατότητες του ιατρικού προσωπικού και των ανθρωπιστικών οργανώσεων είναι άκρως περιορισμένες, καθώς αντιμετωπίζουν τεράστια προβλήματα πρόσβασης στο

σύνολο όσων χρειάζονται την αρωγή τους. Σε ολόκληρο το νησί της Λέσβου υπάρχουν μόνον έξι ΜΕΘ για πρόσφυγες κι εντόπιους, ενώ τρεχόντως λείπει από τα νησιά απαραίτητος υγειονομικός εξοπλισμός. Αν η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν κινηθεί άμεσα, η κατάσταση στα ελληνικά νησιά θα γίνει μη διαχειρίσιμη, ενώ απειλείται κύμα θανάτων. Πρόκειται για κατάσταση έκτακτης ανάγκης και η Ευρωπαϊκή Ένωση οφείλει να αντιδράσει εφαρμόζοντας σχέδιο δράσης το οποίο θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει τουλάχιστον τα εξής:

»Προληπτική εκκένωση του πληθυσμού υψηλού κινδύνου, συμπεριλαμβανομένων όσων είναι μεγαλύτεροι των εξήντα χρονών ή αντιμετωπίζουν αναπνευστικά προβλήματα, διαβήτη, ή άλλα νοσήματα που ενδεχομένως επιτείνουν τον κίνδυνο βαριών συμπτωμάτων. Αύξηση των προσπαθειών συνεργασίας των υγειονομικών συστημάτων των Κρατών Μελών. Αύξηση των χρηματοπιστωτικών πόρων για εξασφάλιση νοσοκομειακής περίθαλψης κι εντατικής θεραπείας. Επίσης, επανεγκατάσταση. [...] Αποκλείεται να ελεγχθεί η εξάπλωση του Covid-19 αν δεν ληφθούν έγκαιρα προληπτικά μέτρα για όλους, συμπεριλαμβανομένων όσων αιτούνται άσυλο. Σας ζητούμε emphaticά λοιπόν να δράσετε άμεσα, καταρχάς με προληπτική εκκένωση των πιο ευπαθών ομάδων από τα στρατόπεδα των ελληνικών νησιών. Αυτή έχει κρίσιμη σημασία προκειμένου να σωθούν οι ζωές τους και να αποσυμφορηθούν τα χοτσπότ».<sup>46</sup>

Ο επίτροπος ζητά λοιπόν, αφότου ξέσπασε η επιδημία, να σωθούν άνθρωποι για τη μοίρα των οποίων ευθύνονται άμεσα η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι ελλη-

δήθεν επιστημονικοί κοινοί τόποι (κατασκευασμένες συνήθως, με ισχυρή ιδεολογική φόρτιση, στο ιδιωτικό αμερικανικό πανεπιστήμιο Johns Hopkins) στην πραγματικότητα δέχονταν εξαρχής εκτεταμένη αμφισβήτηση μέσα στην επιστημονική κοινότητα, ιδίως από μη δυτικές χώρες. Φαίνεται ότι πράγματι η Κούβα και οι ασιατικές χώρες που στήριξαν την πολιτική τους σε μη καπιταλιστικών καταβολών ιδέες και σ' επιδημιολογικές μάλλον παρά βιοϊατρικές προσεγγίσεις πέτυχαν καλύτερα αποτελέσματα. Για το πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο που βοηθά να εξαπλώνεται στις καπιταλιστικές κοινωνίες ένας αντιορθολογισμός από τα πάνω, βλ. Hind, Dan, *The Threat to Reason*, Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2007· και στα ελληνικά, Hind, Dan, *Ποιος απειλεί το Διαφωτισμό; Ποιοι τον καπηλεύονται και πώς θα τον ανακτήσουμε*, μετάφραση Γιάννης Αβραμίδης, Γιώργος Αυγέρης, επιστημονική επιμέλεια Σπύρος Μαρκέτος, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2007.

46. Juan Fernando López Aguilar, Πρόεδρος της Επιτροπής Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης κι Εσωτερικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προς Janez Lenarčič, επίτροπο Διαχείρισης Κρίσεων, και Ylva Johansson, επίτροπο Εσωτερικών Υποθέσεων, 30 Μαρτίου 2020, διαθέσιμο στο <https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20200323RES75640/20200323RES75640.pdf>

νικές αρχές, και όχι απλώς πρόσφυγες που εμποδίστηκαν να περάσουν τα σύνορα και δεν έφτασαν στο υποτιθέμενο κράτος δικαίου. Η συνέχεια γνωστή. Το δεύτερο παράδειγμα αφορά τις γυναίκες. Πλήττει εξίσου άντρες και γυναίκες ο COVID-19; Ο φιλελεύθερος φεμινισμός σπάνια θέτει τέτοια ερωτήματα, αλλά ευτυχώς το κάνουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες. Έτσι το Δίκτυο Μεταναστριών επισημαίνει πρώτα πρώτα την έμφυλη διάσταση της συνδημίας όσον αφορά τις πρόσφυγες: «Πέρα από την έλλειψη ασφαλών και χωριστών χώρων που θα επέτρεπαν στις γυναίκες να φροντίσουν τις βασικές τους ανάγκες μακριά από ανδρικά βλέμματα και κακοποιήσεις, χωρίς την ιδιωτικότητα που θα τους επέτρεπε απερίσπαστες ν' αλλάζουν σερβιέτες, να βυζαίνουν τα μωρά τους ή να λούζονται, κι έχοντας ν' αντιμετωπίσουν διарκή σεξουαλική βία των ανδρών, που φθάνει ως τον ομαδικό βιασμό και τον καταναγκαστικό γάμο, οι γυναίκες στα στρατόπεδα φροντίζουν άρωστους και άρωστες, αγωνίζονται να μειώσουν τον κίνδυνο μολύνσεων και παίζουν ρόλο μεσολαβητή στις αδιάκοπες συγκρούσεις και στην ανδρική βία που αναπόφευκτα ξεσπά μέσα στην κρίση».<sup>47</sup>

Άλλες διαστάσεις της επιδημίας όμως δεν αφορούν μόνον τις πρόσφυγες. Η χειροτέρευση της γεροντικής θνησιμότητας πλήττει κατεξοχήν τις γυναίκες, που είναι περισσότερες στην τρίτη ηλικία και κατά κανόνα φτωχότερες. Οι ψυχολογικές συνθήκες που γεννούν η συνδημία και η οικονομική κρίση, μαζί με τις επακόλουθες ανατροπές στην καθημερινότητα ιδίως των λαϊκών στρωμάτων, διευκολύνουν κύματα ανδρικής βίας που επάγονται, μεταξύ άλλων, αυξημένο ρίσκο για τις γυναίκες μέσα στον οικιακό εγκλεισμό της καραντίνας. Η κρίση

φροντίδας, που προϋπήρχε αλλά με τη συνδημία ήρθε στο προσκήνιο, επιβαρύνει ακόμη περισσότερο τη θέση του γυναικείου προλεταριάτου που απασχολείται, συχνά άτυπα, στις πιο κακοπληρωμένες και συνάμα απαραίτητες εργασίες, από τον καθαρισμό ιδιωτικών και δημόσιων χώρων ως τη φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων. Τέλος, η δραματική χειροτέρευση της θέσης των γυναικών που επιβιώνουν επιτρέποντας σ' άντρες να τις κακοποιούν σεξουαλικά (αυτή είναι η ουσία του θεσμού της πορνείας) προοιωνίζεται επιβάρυνση της θέσης και όλων των υπόλοιπων.<sup>48</sup>

Συνοψίζοντας, η τρέχουσα συνδημία και τα μεθεόρτιά της αναδεικνύουν έννοιες όπως του μακροπαρασιτισμού και της παθοκοίνωσης, καθώς και τις πολλαπλές διασυνδέσεις μεταξύ επιδημιών, καπιταλισμού, καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού, πατριαρχίας και φτώχειας. Ωστόσο οι επιδημίες, ακόμη και όταν οι κυβερνήσεις τις διαχειρίζονται άσχημα, δεν οδηγούν αναγκαστικά σε λαϊκή ριζοσπαστικοποίηση, αλλά πλήττουν βαρύτερα τις πιο αδύναμες ομάδες.

Για να εστιάσουμε τώρα στο παρόν, φαίνεται ότι η φετινή συνδημία, εξαπολύοντας κύματα φόβου και ανασφάλειας, επισωρεύτηκε στ' αλληπάλληλα πλήγματα που δέχεται από το 2001 η αυταρέσκεια της δήθεν κραταιάς Δύσης, με το δήθεν δημοκρατικό κράτος δικαίου και τον δήθεν ανώτερο πολιτισμό της. Η ρηκή φιλελεύθερη αφήγηση περί Διαφωτιστικής ωρίμανσης και δήθεν αδήριτης προόδου μοιάζει πλέον να υποχωρεί μπροστά στη συντηρητική αποδοχή κοινωνικών δεινών και παραδοσιακών ιεραρχήσεων, ενώ αμφότερες φοβικά και υποτακτικά στηρίζουν την ολιγαρχική εξουσία του κεφαλαίου.

Η θέση της Αριστεράς δεν είναι στην ουρά φιλελεύθερων ή συντηρητικών πολιτικών σχηματισμών, ούτε δουλειά της είναι ν' αναπαράγει ελαφρά τροποποιημένες τις συστημικές αφηγήσεις. Αναπτύσσοντας τη δική της συνολική

47. Migrant Women Network, «Global Feminist Perspective On The Pandemic: What "Normal" Do We Expect When The Crisis Is Over?», 30 Μαρτίου 2020, διαθέσιμο στο <http://www.migrantwomen-network.org/2020/03/31/global-feminist-perspective-on-the-pandemic-what-normal-do-we-expect-when-the-crisis-is-over/>

48. Στο ίδιο.

πρόταση, παθιασμένη και αυτοδύναμη, κι επίσης κοινωνικά γειωμένη σε λαϊκά κινήματα, φτιάχνει έναν ηγεμονικό πολιτικό πόλο που προωθεί συνειδητά, συστηματικά και ανυποχώρητα τη σωτηρία των εργαζόμενων και την ανατροπή του καθεστώτος, αντιτάσσοντας σε συντηρητικούς όσο και φιλελεύθερους τη δική της πρακτική κριτική στηριγμένη στα προτάγματα της ισότητας και της ελευθερίας, στην αλληλεγγύη και στη συλλογική οργάνωση.

Δουλειά του ευρύτερου χώρου που έχει αντικαπιταλιστική συνείδηση, και όχι μόνον των πολιτικά στρατευμένων, είναι ακριβώς τώρα, που ο κόσμος ονειρεύεται την ποθητή «επιστροφή στην κανονικότητα», εμείς, που ξέρουμε πως όσα ζούσαμε προηγουμένως μόνο κανονικότητα δεν ήταν και δεν τα νοσταλγούμε, να

ρωτούμε ασταμάτητα τι λογής κανονικότητα μπορεί να έχει ένας κόσμος ολιγαρχών, ανισοκατανεμημένου πλούτου και περιβαλλοντικής ερήμωσης, πολέμων κι εθνικών συγκρούσεων, ρατσισμού κι έμφυλων διακρίσεων; Πώς φτιάχνει ο λαός μια κανονικότητα απαλλαγμένη απ' όλα αυτά; Πώς χτίζουμε στην καθημερινότητά μας, ενώ συνάμα αγωνιζόμαστε για τη συνολική ανατροπή, μια κανονικότητα αξιοβίωτη; Ήδη έχουν επιστρέψει στην ατζέντα τέτοια ερωτήματα και ακριβώς εδώ εμείς μπορούμε και πρέπει πράγματι να βοηθήσουμε. **T**

\* Ευχαριστώ και από εδώ τη Λία Γόκα, την Ευφημία Καρακάντζα, τη Μαρίνα Καρακάντζα, τον Κώστα Λαπαβίτσα, τον Στέργιο Πολύζο και την Ήρα Σινιγάλια για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους.

**b**

Εδώ επισημαίνονται κεφαλαίωδη ή απλώς σημαντικά έργα σχετικά με το θέμα μας, διαθέσιμα σε ηλεκτρονική μορφή στο διαδίκτυο, ιδίως σε ιστοσελίδες όπως η Sci-Hub ή η Library Genesis, που παραμένουν διαθέσιμες μολονότι προσπαθούν να φράξουν την πρόσβαση οι εκθροί της μάθησης. Δυστυχώς είναι σχεδόν όλα στ' αγγλικά.

**Action Against Hunger, *The Geopolitics of World Hunger, 2000-2001. Hunger and Power***, Ryenner, Boulder CO 2001.

**Mark Nathan Cohen, *Health and the Rise of Civilization***, Yale University Press, New Haven 1989.

**Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic. The Influenza of 1918***, Cambridge University Press, Καίμπριτζ<sup>2</sup> 1989.

**Paul W. Ewald, *Evolution of Infectious Disease***, Oxford University Press, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 1994.

**Laurie Garrett, *The Coming Plague. Newly Emerging Diseases in a World Out of Balance***, Penguin, Νέα Υόρκη 1994.

**Mirko D. Grmek, *Diseases in the Ancient Greek World***,

μετάφραση L. Muellner, M. Muellner, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1989. Και στα ελληνικά, Γκρίμεκ, Μίρκο, *Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*, μετάφραση Αφροδίτη Νικολαΐδου, Χατζηνικολή, Αθήνα 1999 [1983].

**David Harvey, *Ο Μαρξ, το Κεφάλαιο και η τρέλα του οικονομικού λόγου***, μετάφραση Παρασκευή Νεοκοσμίδου, επιστημονική θεώρηση κι επίμετρο Σπύρος Μαρκέτος, Τόπος, Αθήνα 2020.

**J.N. Hays, *The Burdens of Disease. Epidemics and Human Response in Western History***, Rutgers University Press 2009 [1998].

**Thomas McKeown, *The Role of Medicine. Dream, Mirage, or Nemesis?***, Princeton University Press, Πρίνστον 1979.

**Kenneth F. Kiple (επ.), *The Cambridge World History of Human Disease***, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1993.

**Michael Shnayerson, Mark J. Plotkin, *The Killers Within. The Deadly Rise Of Drug-Resistant Bacteria***, Little, Brown and Co, Βοστόν 2002.

**William H. McNeill, *Plagues and People***, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1976.

**William H. McNeill (επιμ.), *Berkshire Encyclopedia of World History***, τ.2, Berkshire, Great Barrington MA 2005.

**Giovanni Picker, *Racial Cities. Governance and the Segregation of Romani People in Urban Europe***, Routledge, Abingdon, Νέα Υόρκη 2017.

**Roy Porter, *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present***, Fontana, Λονδίνο 1999.

**James C. Scott, *Against the Grain. A Deep History of the Earliest States***, Yale University Press, New Haven 2017.

**Terence Ranger, Paul Slack (επ.), *Epidemics and Ideas. Essays on the Historical Perception of Pestilence***, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1992.

**Loretta Schwartz-Nobel, *Growing Up Empty. The Hunger Epidemic in America***, HarperCollins, Νέα Υόρκη 2002.

**Sheldon Watts, *Epidemics and History. Disease, Power, and Imperialism***, Yale University Press, New Haven 1997.

**Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρώμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα***, μετάφραση από τα γαλλικά Σπύρος Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.